

नीती आयोगाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.विठ्ठल शंकरराव फुलारी

विभागप्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक & संशोधन मार्गदर्शक ,
श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर, जिल्हा: छत्रपती संभाजीनगर.

गोषवारा (Abstract):

नीती आयोग हा संपूर्णपणे भारताचे कायापालट करणारी राष्ट्रीय संस्था, भारत सरकारसाठी एक प्रमुख धोरणात्मक विचार टँक आहे. भारताच्या विकासाला आकार देणारी धोरणे आणि कल्याणकारी कार्यक्रम आखणे आणि शिफारस करणे हे महत्वाचे आहे. 2015 मध्ये स्थापन झालेल्या, सहकारी संघवादाला चालना देण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देण्यासाठी नियोजन आयोगाची जागा घेतली आहे. नीती आयोग हे आपल्या सल्लागार भूमिकेच्या पलीकडे बदलासाठी उत्प्रेरक आहे, नाविन्यपूर्ण उपक्रम चालवते, महत्त्वपूर्ण धोरण संशोधन करते आणि भारताच्या सामाजिक-आर्थिक परिदृश्याला आकार देण्यासाठी सहयोग वाढवते. एवढेच नव्हे तर, नीती आयोग सर्वसमावेशकता, नवकल्पना आणि शाश्वत विकासासाठी वचनबद्धता समाविष्ट करतो, तसेच भारताच्या सर्वांगीण वाढ आणि परिवर्तनाच्या प्रवासात एक प्रेरक शक्ती म्हणून कार्य करते.

मुख्य शब्द (Key Words):

नीती आयोग, विचार टँक, सहकारी संघवाद, धोरण नवकल्पना, सर्वसमावेशक वाढ, नियोजन आयोग.

प्रस्तावना:

नीती आयोग(नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया), ही भारतीय शासनाच्या भूप्रदेशामध्ये एक प्रमुख संस्था म्हणून उभी आहे, जी देशाला सर्वांगीण विकास आणि धोरण नवकल्पनाकडे नेणारी आहे.¹ जानेवारी 2015 रोजी पारंपारिक नियोजन आयोगाच्या बदली म्हणून स्थापन करण्यात आलेला, नीती आयोग धोरणनिर्मितीसाठी गतिशील दृष्टीकोन स्वीकारतो व सहयोगात्मक संघराज्य, राज्य सहभाग आणि दीर्घकालीन धोरणात्मक नियोजन यावर भर देतो. त्याच्या पूर्ववर्तीप्रमाणे, नीती आयोग भारत सरकारला दूरदर्शी आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही प्रकारच्या अंतर्दृष्टी प्रदान करून एक थिंक टँक म्हणून काम करतो. मुख्य धोरणे तयार करण्यात संस्था केवळ केंद्र सरकारच नाही तर राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनाही सहभागी करून

सहकारी संघराज्यवादाच्या भावनेला चालना देते. ही प्रतिमान बदल सर्वसमावेशकतेची वचनबद्धता आणि देशाच्या विविध विकासात्मक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अधिक विकेंद्रित दृष्टिकोन दर्शवते. नीती आयोगाची बहुआयामी भूमिका सल्लागार कार्याच्या पलीकडे आहे. हे गंभीर क्षेत्रातील पुढाकारांचे नेतृत्व करते, धोरण संशोधन करते आणि देशाच्या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी नाविन्यपूर्ण प्रकल्पांना विजेता करते. सहयोगाला चालना देऊन, नवनिर्मितीला चालना देऊन आणि क्षमता बांधणीवर भर देऊन, नीती आयोग भारताच्या विकास कथनाला आकार देण्यामध्ये, धोरणांना शाश्वत उद्दिष्टांसह संरक्षित करण्यात आणि दोलायमान आणि सर्वसमावेशक भविष्यासाठी मार्ग मोकळा करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. म्हणूनच नीती आयोगाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हि आजच्या काळात काळाची गरज वाटते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

नीती आयोगाचा अभ्यास करताना खालील संशोधनाची उद्दिष्टे मांडण्यात आली आहेत.

1. नीती आयोगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि कार्याचा अभ्यास करणे.
2. नीती आयोगाचा इतिहास अभ्यासणे.
3. नीती आयोगाच्या उद्दिष्टांचे विश्लेषण करणे.
4. नीती आयोगाची रचना अभ्यासणे.
5. नियोजन आयोग आणि नीती आयोग यातील तुलनात्मक अभ्यास करणे.
6. नीती आयोगाची आव्हाने अभ्यासणे.
7. नीती आयोगाच्या मर्यादांचे विश्लेषण करणे.
8. सूचना आणि शिफारसी सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन द्वितीय साधनावर आधारित आहे. या साधनामध्ये इंटरनेट, विकिपीडिया, पुस्तके, संदर्भग्रंथ इत्यादींचा समावेश आहे.

नीती आयोगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि कार्ये :

1. सल्लागार भूमिका: नीती आयोग हे भारत सरकारचे प्रमुख धोरण "थिंक टँक" म्हणून काम करते,

दिशात्मक आणि धोरणात्मक इनपुट प्रदान करते. एवढेच नव्हे तर, विकास अजेंडासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करते आणि केंद्र आणि राज्य सरकारांना धोरण तयार करण्यात मदत करते.

2. **सहयोगी संघराज्य:** नियोजन आयोगाच्या विपरीत, नीती आयोग आर्थिक धोरण-निर्धारण प्रक्रियेत राज्यांचा समावेश करून सहकारी संघराज्यवाद वाढवतो. तसेच केंद्र आणि राज्यांमधील भागीदारी आणि सहकारी संघवादाच्या भावनेला प्रोत्साहन देते.
3. **राष्ट्रीय विकास अजेंडा:** दीर्घकालीन नियोजन आणि शाश्वत विकास लक्षांवर लक्ष केंद्रित करून राष्ट्रीय विकास अजेंडा तयार करण्यासाठी संस्था जबाबदार आहे.
4. **धोरण संशोधन आणि विश्लेषण:** नीती आयोग सरकारला सूचित धोरण शिफारसी देण्यासाठी विविध आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांवर संशोधन आणि विश्लेषण करते.
5. **क्षमता निर्माण:** हे विकासात्मक कार्यक्रमांची प्रभावीपणे योजना आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांची क्षमता वाढविण्यावर कार्य करते.
6. **नवोपक्रमाला चालना देणे:** अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये नावीन्य आणि उद्योजकता वाढवणे हे नीती आयोगाचे उद्दिष्ट आहे. हे आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञान आणि कल्पनांच्या विकासास प्रोत्साहन देते.

नीती आयोग एका गव्हर्निंग कौन्सिलसह कार्यरत आहे ज्यामध्ये भारताचे पंतप्रधान, सर्व राज्यांचे आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे मुख्यमंत्री आणि विविध क्षेत्रातील इतर तज्ञांचा समावेश आहे. नीती आयोगाचे उपाध्यक्ष हे त्याचे मुख्य कार्यकारी आहेत आणि संस्थेमध्ये शैक्षणिक, उद्योग आणि इतर क्षेत्रातील प्रतिनिधींसह पूर्णवेळ आणि अर्धवेळ सदस्य असतात.

नीती आयोगाचा इतिहास:

29 मे 2014 रोजी, "स्वतंत्र मूल्यमापन कार्यालय" ने "पंतप्रधान नरेंद्र मोदी" यांना "नियंत्रण आयोगाने नियोजन आयोगाची जागा घेण्याची" शिफारस करणारा एक मूल्यांकन अहवाल जारी केला. त्यानुसार, केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 13 ऑगस्ट 2014 रोजी भारताच्या राष्ट्रीय सल्लागार परिषद (NAC) च्या कमकुवत स्वरूपाची नक्कल करण्यासाठी नियोजन आयोग भारत रद्द केला.

1 जानेवारी 2015 रोजी, नुकत्याच स्थापन झालेल्या नीती आयोगासोबत नियोजन आयोगाची जागा घेण्याचा मंत्रिमंडळाचा ठराव करण्यात आला. 1 जानेवारी 2015 रोजी, "केंद्र सरकारने" नीती आयोगाच्या निर्मितीची घोषणा केली. ८ फेब्रुवारी २०१५ रोजी नरेंद्र मोदी यांनी नीती आयोगाच्या प्राथमिक बैठकीचे अध्यक्षपद भूषवले.

नीती आयोगाची उद्दिष्टे :

नीती आयोग, भारतातील प्रमुख धोरणात्मक थिक टॅक म्हणून कार्य करते, नीती आयोगाची शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देण्यासाठी अनेक उद्दिष्टे आहेत. ती खालीलप्रमाणे आहेत.

1. **सहकारी संघराज्यवादाला चालना देणे:** नीती आयोग, निर्णय प्रक्रियेत राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश करून सहकारी संघराज्यवादाची भावना मजबूत करण्याचा प्रयत्न करतो. प्रभावी धोरण अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकार आणि उप-राष्ट्रीय संस्था यांच्यात सहकार्यासाठी एक व्यासपीठ तयार करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.
2. **दीर्घकालीन नियोजन:** नियोजन आयोगाच्या विपरीत, नीती आयोग दीर्घकालीन नियोजन आणि धोरणात्मक विचारांवर लक्ष केंद्रित करतो. हे शाश्वत आणि सर्वसमावेशक वाढीच्या उद्दिष्टांशी जुळणारे विकास धोरण आणि उपक्रम तयार करते.
3. **सर्वसमावेशक विकास:** संस्था सर्वसमावेशक विकासासाठी वचनबद्ध आहे, हे सुनिश्चित करते की धोरणे समाजातील सर्व घटकांच्या गरजा पूर्ण करतात आणि प्रदेश आणि समुदायांमधील असमानता कमी करण्यासाठी योगदान देतात.
4. **धोरण नवकल्पना:** नीती आयोग समकालीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नवीन कल्पना, तंत्रज्ञान आणि दृष्टीकोन शोधून धोरणनिर्मितीमध्ये नवकल्पना वाढवते. हे नवनवीन प्रकल्पांच्या प्रयोगांना प्रोत्साहन देते.
5. **शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs):** जागतिक प्राधान्यक्रमांशी संरेखित करून, नीती आयोग संयुक्त राष्ट्रांनी निश्चित केलेली शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कार्य करते. पर्यावरणीय शाश्वतता, सामाजिक समावेशन आणि आर्थिक समृद्धी यावर भर देणारी ही उद्दिष्टे भारताच्या विकासाच्या अजेंड्यामध्ये समाकलित करते.

6. **स्पर्धात्मकतेला चालना देणे:** भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख क्षेत्रांची स्पर्धात्मकता वाढवणे हे नीती आयोगाचे उद्दिष्ट आहे. हे अडथळे ओळखते, धोरणात्मक सुधारणा सुचवते आणि व्यवसाय आणि गुंतवणुकीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याच्या दिशेने कार्य करते.
7. **देखरेख आणि मूल्यापेक्षा:** नीती आयोग, धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवतो, जमिनीवर त्यांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करते. हे सरकारी उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करते आणि आवश्यकतेनुसार अभ्यासक्रम सुधारण्याची शिफारस करते.
8. **डिजिटल उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे:** प्रशासनातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व ओळखून, नीती आयोग डिजिटल उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यावर आणि कार्यक्षम सेवा वितरण आणि प्रशासनासाठी तंत्रज्ञानाचा लाभ घेण्यावर कार्य करते.
9. **नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे:** नीती आयोग आर्थिक वाढ आणि रोजगार निर्मितीला चालना देण्यासाठी त्यांची भूमिका ओळखून, नवकल्पना आणि उद्योजकतेला चालना देणाऱ्या उपक्रमांना समर्थन देतो.

ही उद्दिष्टे एकत्रितपणे भारताला शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाच्या मार्गावर नेण्यासाठी नीती आयोगाची बांधिलकी दर्शवतात, सहकार्य, नावीन्य आणि

नियोजन आयोग आणि नीती आयोग यातील तुलना:

नियोजन आयोग	नीती आयोग
सरकारच्या कार्यकारिणीच्या ठरावाने स्थापन. - वैधानिक किंवा घटनात्मक संस्था नाही	सरकारच्या कार्यकारिणीच्या ठरावाने स्थापन. - वैधानिक किंवा घटनात्मक संस्था नाही
हे नियोजनाच्या 'टॉप-डाउन' दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करते	नीती आयोग हे नियोजनाच्या 'बॉटम-अप' दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करते
मंत्रालये आणि राज्य सरकारांना निधी वाटप करण्याच्या अधिकारांचा उपभोग घेतला.	सल्लागार संस्था किंवा थिंक टँक होण्यासाठी, नीती आयोगाकडे निधीचे वाटप करण्याचे अधिकार नाहीत.
नियोजन आयोगात आठ पूर्णवेळ सदस्य होते.	पूर्णवेळ सदस्यांची संख्या नियोजन आयोगापेक्षा कमी असू शकते.
राज्यांची भूमिका राष्ट्रीय विकास परिषद आणि योजना बैठकांदरम्यान वार्षिक संवादापुरती मर्यादित होती.	राज्य सरकारांनी नियोजन आयोगात जितकी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे.
सचिव किंवा सदस्य सचिवांची नियुक्ती नेहमीच्या प्रक्रियेतून होते.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून ओळखले जाणारे सचिव आणि त्यांची नियुक्ती पंतप्रधानांनी केली आहे.
पूर्ण नियोजन आयोगात अर्धवेळ सदस्यांसाठी तरतूद नव्हती.	वेळोवेळी गरजेनुसार अनेक अर्धवेळ सदस्य असणे.

दीर्घकालीन दृष्टीकोन स्वीकारतात. नीती आयोगाची स्थापना प्रभावी प्रशासन आणि नीती आयोगाच्या उद्दिष्टांच्या सात स्तंभांवर केली गेली आहे: (1) लोकाभिमुख, (2) समर्थक क्रियाकलाप, (3) सहभाग, (4) सक्षमीकरण, (5) सर्वांचा समावेश, (6) समानता आणि (7) पारदर्शकता.

नीती आयोगाची रचना:

- अध्यक्ष: पंतप्रधान
- उपाध्यक्ष: पंतप्रधान-मंत्र्याद्वारे नियुक्त केले जाईल.
- गव्हर्निंग कौन्सिल: सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे लेफ्टनंट गव्हर्नर.
- प्रादेशिक परिषद: विशिष्ट प्रादेशिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, मुख्यमंत्री आणि लेफ्टनंट गव्हर्नर यांच्या अध्यक्षतेखाली पंतप्रधान किंवा त्यांचे नामनिर्देशित.
- तदर्थ सदस्यत्व: अग्रगण्य संशोधन संस्थांमधून पदसिद्ध क्षमता असलेले दोन सदस्य एका आवर्तनावर.
- पदसिद्ध सदस्यत्व: केंद्रीय मंत्रिपरिषदेतून पंतप्रधानांनी नामनिर्देशित केले जाणारे कमाल चार.
- मुख्य कार्यकारी अधिकारी: भारत सरकारच्या सचिव पदावर पंतप्रधान-मंत्र्याद्वारे निश्चित कार्यकाळासाठी नियुक्त केले जाते.
- विशेष निमंत्रित: तज्ञ, कार्यक्षेत्र ज्ञान असलेले विशेषज्ञ पंतप्रधान-मंत्र्यांनी नामनिर्देशित केले.

आयोगाने राष्ट्रीय विकास परिषदेला अहवाल दिला ज्यामध्ये राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि उपराज्यपाल होते.	गव्हर्निंग कौन्सिलमध्ये राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि लेफ्टनंट गव्हर्नर असतात.
उपसभापती, एक सदस्य सचिव आणि पूर्णवेळ सदस्य होते.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, सचिव दर्जाची आणि उपाध्यक्षांची नवीन पदे. पाच पूर्णवेळ सदस्य आणि दोन अर्धवेळ सदस्य देखील असतील. चार कॅबिनेट मंत्री पदसिद्ध सदस्य म्हणून काम पाहतील.
आयोगाने धोरण तयार केले आणि त्यानंतर निधी वाटपाबाबत राज्यांचा सल्ला घेण्यात आला.	धोरण तयार करताना आणि निधी वाटपाचा निर्णय घेताना राज्यांशी सल्लामसलत करणे. अंतिम धोरण त्याचा परिणाम असेल.
राज्यांवर धोरणे लादणे आणि मंजूर केलेल्या प्रकल्पांशी निधीचे वाटप केले.	नीती आयोग ही एक थिंक टँक आहे आणि तिच्याकडे धोरणे लादण्याची ताकद नाही.

नीती आयोगाची आव्हाने:

- सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राप्रती पक्षपातीपणा - एक थिंक टँक म्हणून, नीती आयोगाने आजच्या सरकारपासून आदरणीय बौद्धिक अंतर राखले पाहिजे.
- आर्थिक अडचण- नीती आयोगाला राज्यांना विवेकाधीन निधी देण्याचे कोणतेही अधिकार नाहीत, ज्यामुळे ते परिवर्तनात्मक हस्तक्षेप करण्यासाठी दंतहीन बनते.
- विकेंद्रीकरण शक्तीचा अभाव - नीती आयोगाच्या संकल्पित उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे गावपातळीवर विश्वासासार्ह योजना तयार करण्यासाठी यंत्रणा विकसित करणे आणि उच्च स्तरावर या क्रमाने एकत्रित करणे.
- परिवर्तनशील बदलाच्या संधी गमावल्या- शरीराने गुणात्मक फरक करण्याच्या काही संधी गमावल्या आहेत.
- राज्यांना अपुरा पाठिंबा.

नीती आयोगाच्या मर्यादा:

नीती आयोग विविध उपक्रम आणि धोरणात्मक प्रयत्नांमध्ये गुंतलेला असताना, त्याला काही मर्यादा आणि आव्हानांचाही सामना करावा लागतो. नीती आयोगाच्या काही उल्लेखनीय मर्यादा येथे आहेत:

- सल्लागार स्वभाव:** नीती आयोग सल्लागार क्षमतेने कार्यरत आहे, ज्यात पूर्वीच्या नियोजन आयोगाकडे असलेल्या वैधानिक आणि आर्थिक अधिकारांचा अभाव आहे. परिणामी, शिफारसी लागू करण्याची त्याची क्षमता मर्यादित असू शकते.
- राज्य सहकार्यावर अवलंबित्व:** नीती आयोगाच्या सहकारी संघराज्य मॉडेलचे यश हे राज्य

सरकारांच्या सक्रिय सहभाग आणि शिफारस केलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्याच्या सहकार्यावर आणि इच्छेवर अवलंबून आहे. विविध राज्यांतील वचनबद्धतेचे वेगवेगळे स्तर सहयोगी प्रयत्नांच्या परिणामकारकतेवर परिणाम करू शकतात.

- संसाधन मर्यादा:** नीती आयोगाचे आर्थिक संसाधनांवर प्रत्यक्ष नियंत्रण नाही. धोरणे आणि उपक्रमांची अंमलबजावणी अनेकदा केंद्र आणि राज्य सरकारांनी केलेल्या अर्थसंकल्पीय वाटपांवर अवलंबून असते, ज्यामुळे संसाधनांच्या मर्यादांचा सामना करावा लागतो.
- संसाधनांच्या वाटपामध्ये मर्यादित भूमिका:** नियोजन आयोगाप्रमाणे, नीती आयोगाची राज्यांना संसाधने वाटप करण्यात प्रत्यक्षरित्या भूमिका नाही. यासाठी वित्त आयोग प्रामुख्याने जबाबदार आहे आणि नीती आयोगाचा प्रभाव हा अधिक सल्लागार आहे.
- उत्क्रांतीचा टप्पा:** नीती आयोग ही तुलनेने नवीन संस्था आहे आणि कोणत्याही नवीन संस्थेप्रमाणे, तेथेही काही शिकण्याची वक्र आणि वेळोवेळी समायोजने आवश्यक असू शकतात. त्याच्या धोरणांची आणि उपक्रमांची परिणामकारकता जसजशी परिपक्व होईल तसतसे विकसित होऊ शकते.
- समन्वयाची आव्हाने:** विविध मंत्रालये, विभाग आणि राज्यांमध्ये प्रभावी समन्वय सुनिश्चित करणे आव्हानात्मक असू शकते. भारताच्या शासन रचनेची गुंतागुंत आणि राज्यांमधील प्रशासकीय पद्धतींमधील विविधता नीती आयोगासमोर समन्वयाची आव्हाने निर्माण करू शकतात.

7. **जनजागृती आणि सहभाग:** नीती आयोगाच्या भूमिकेबद्दल आणि उपक्रमांबद्दल सामान्य लोकांची जागरूकता आणि प्रतिबद्धता मर्यादित असू शकते. काही विकासात्मक कार्यक्रमांच्या यशस्वीतेसाठी लोकांची समज आणि सहभाग महत्वाचा असतो.
8. **आर्थिक असमानता:** प्रादेशिक असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न करूनही, राज्ये आणि प्रदेशांमध्ये आर्थिक आणि विकासात्मक अंतर कायम आहे. ही तफावत भरून काढण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न आणि धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे, जी आव्हानात्मक असू शकते.
9. **राजकीय गतिशीलता:** नीती आयोग व्यापक राजकीय संदर्भात कार्यरत आहे आणि सरकारी प्राधान्यक्रम किंवा राजकीय गतिमानतेतील बदल त्याच्या उपक्रमांच्या सातत्यावर परिणाम करू शकतात.
10. **माहितीची आव्हाने:** पुराव्यावर आधारित धोरणनिर्मितीसाठी माहिती(data)ची उपलब्धता आणि अचूकता हे आव्हान असू शकते. विशिष्ट क्षेत्रातील मर्यादित माहिती सर्वसमावेशक धोरण निर्मिती आणि मूल्यमापनात अडथळा आणू शकतो. नीती आयोग सखोल असमान समाजाला आधुनिक अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करू शकत नाही जे त्यांच्या सामाजिक ओळखीकडे दुर्लक्ष करून सर्व नागरिकांचे कल्याण सुनिश्चित करते. सार्वजनिक किंवा खाजगी गुंतवणुकीवर प्रभाव टाकण्यात त्याची कोणतीही भूमिका नाही. दीर्घकालीन परिणामांसह धोरणनिर्मितीवर त्याचा प्रभाव दिसत नाही.

सूचना आणि शिफारसी:

भारतातील सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी नीती आयोगाची प्रभावीता आणि प्रभाव वाढविण्यासाठी अनेक सूचनांचा विचार केला जाऊ शकतो. येथे काही शिफारसी आहेत:

1. **वैधानिक शक्ती वाढवणे:** नीती आयोगाला त्याच्या शिफारशी लागू करण्यासाठी अधिक वैधानिक आणि आर्थिक अधिकार देण्याचा विचार करा. हे धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी आणि निरीक्षण करण्याची क्षमता मजबूत करू शकते.
2. **संसाधन वाटप यंत्रणा:** राज्यांना संसाधनांच्या वाटपामध्ये नीती आयोगाला अधिक थेट भूमिका देण्यासाठी यंत्रणा विकसित करा. यामध्ये संसाधन वितरणामध्ये उत्तम समन्वय सुनिश्चित करण्यासाठी

- वित्त आयोगासोबत जवळून काम करणे समाविष्ट असू शकते.
3. **क्षमता निर्माण:** राज्य आणि स्थानिक पातळीवर क्षमता वाढीसाठी गुंतवणूक करा. राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या प्रशासकीय आणि अंमलबजावणी क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि संसाधने प्रदान करा.
4. **जनजागृती मोहिमा:** नीती आयोगाची भूमिका, उपक्रम आणि त्यांचे संभाव्य परिणाम याबद्दल नागरिकांना माहिती देण्यासाठी जनजागृती मोहिम सुरू करा. मालकी आणि सहभागाची भावना निर्माण करण्यासाठी जनतेला विकास प्रक्रियेत गुंतवा.
5. **पायाभूत सुविधांची माहिती:** पायाभूत सुविधांची माहिती आणि संकलन यंत्रणा मजबूत करा. पुराव्यावर आधारित धोरण, देखरेख आणि मूल्यमापन यांना समर्थन देण्यासाठी अचूक आणि वेळेवर माहितीची उपलब्धता सुनिश्चित करा.
6. **नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला चालना:-** नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी अटल नावीन्यता मिशन सारख्या उपक्रमांना समर्थन देणे आणि त्याचा विस्तार करणे सुरू ठेवा. संशोधन आणि विकासासाठी अनुकूल वातावरण तयार करा.
7. **प्रादेशिक असमानता संबोधित करा:** प्रादेशिक असमानता दूर करण्यासाठी लक्षित धोरणे लागू करा. विविध राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या विशिष्ट विकासाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दर्जेदार धोरणे राबवावे.
8. **नियमित मूल्यमापन आणि अभिप्राय:** नीती आयोगाच्या उपक्रमांचे नियमित मूल्यमापन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली स्थापित करा. धोरणांच्या प्रभावाचे आणि परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी राज्ये, भागधारक आणि जनतेकडून अभिप्राय मागवा.
9. **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारींना प्रोत्साहन द्या:** खाजगी क्षेत्राकडून संसाधने आणि कौशल्याचा लाभ घेण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन आणि सुविधा द्या. विकासाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकार आणि उद्योग यांच्यातील सहकार्याला प्रोत्साहन द्या.
10. **शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) वर लक्ष केंद्रित करा:** शाश्वत विकास उद्दिष्टेसह धोरणे संरेखित करा आणि

हे जागतिक बँचमार्क साध्य करण्यासाठी कार्य करा. विकास नियोजनाच्या सर्व पैलूमध्ये टिकारूपणाची तत्त्वे समाकलित करा.

11. **आंतरराष्ट्रीय सहयोग:** विकास उपक्रमांसाठी सर्वोत्तम पद्धती सामायिक करण्यासाठी, अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी आणि संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि देशांसोबत सहकार्य मजबूत करा.
12. **हवामान बदल कमी करणे आणि अनुकूलन करणे:** हवामान बदल कमी करणे आणि अनुकूलन यासाठी धोरणांना प्राधान्य द्या. पर्यावरणीय स्थिरता आणि लवचिकता यासाठी योगदान देणारी धोरणे विकसित करा.

या सूचनांचा उद्देश भारताच्या विविध भूदृश्यांमध्ये सहयोग, नवकल्पना आणि शाश्वत विकासाचा चालना देणारी गतिशील आणि प्रतिसाद देणारी संस्था म्हणून नीती आयोगाच्या भूमिकेला बळकटी देण्याचा आहे. सतत परिष्कृत करणे आणि विकसित होणाऱ्या आव्हानांशी जुळवून घेणे ही त्याच्या यशाची गुरुकिल्ली असेल.

निष्कर्ष:

नीती आयोग ही भारताच्या शासन संरचनामधील एक महत्त्वाची संस्था आहे, जी राष्ट्राला सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाकडे नेणारी आहे. नियोजन आयोगाची बदली म्हणून स्थापन झाल्यापासून, नीती आयोगाने सहयोगी संघराज्यवादाचा चालना देण्यासाठी, नाविन्यपूर्णतेला चालना देण्यासाठी आणि प्रमुख विकासात्मक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. संस्थेचा दीर्घकालीन नियोजन, क्षमता बांधणी आणि गतिशील, सल्लागार दृष्टीकोन यावर भर देण्यात आला आहे, ज्यामुळे वैविध्यपूर्ण आणि गतिमान राष्ट्राच्या विकसित होत असलेल्या गरजांशी जुळवून घेण्याची तिची बांधिलकी दिसून येते. नीती आयोगाने विविध क्षेत्रांमध्ये प्रगती केली असताना, तो सल्लागार स्वरूप, संसाधनांची मर्यादा आणि वर्धित वैधानिक अधिकारांची आवश्यकता यासारख्या काही मर्यादांशी झुंजत आहे. सुधारणेसाठीच्या सूचनांमध्ये

सहयोगात्मक संघराज्य बळकट करणे, प्रादेशिक असमानता दूर करणे आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे. नीती आयोग विकसित होत असताना, संस्थेने उदयोन्मुख आव्हानांना प्रतिसाद देणे, कार्यक्षमतेसाठी तंत्रज्ञानाचा लाभ घेणे आणि टिकारूपणावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. राज्यांशी गुंतून राहणे, सार्वजनिक जागरूकता वाढवणे आणि पायाभूत सुविधांची माहिती वाढवणे हे प्रभावी आणि प्रभावी धोरणनिर्मितीकडे त्याच्या प्रवासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

थोडक्यात, नीती आयोग भारताच्या विकासाच्या मार्गाला आकार देण्यासाठी एक गतिशील शक्ती आहे. आव्हानांना पेलण्याची, संधींचा फायदा घेण्याची आणि सतत बदलत असलेल्या वातावरणाशी जुळवून घेण्याची संस्थेची क्षमता समृद्ध, समान आणि शाश्वत भारताची संकल्पना साकार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल.

संदर्भसूची:

- ✦ [https://www.niti.gov.in/niti-aayogs-Sanjay, Kumar & Indira Rani \(2023\). DOCPLAN- JUNE 2023 NITI AAYOG LIBRARY](https://www.niti.gov.in/niti-aayogs-Sanjay, Kumar & Indira Rani (2023). DOCPLAN- JUNE 2023 NITI AAYOG LIBRARY)
- ✦ <https://pwoniyas.com/>
- ✦ <https://cleartax.in/glossary/niti-aayog>
- ✦ [role#:~:text=NITI%20Aayog%20has%20the%20twin,realise%20the%20goals%20and%20ta rgets.](https://www.drishtii.com/important-institutions/drishti-specials-important-institutions-national-institutions/niti-aayog-national-institution-for-transforming-india)
- ✦ <https://www.drishtii.com/important-institutions/drishti-specials-important-institutions-national-institutions/niti-aayog-national-institution-for-transforming-india>
- ✦ <https://unacademy.com/Objectives of NITI Aayog of India>
- ✦ [Annual Report 2013-14, Government of India Planning Commission New Delhi. \(www.planningcommission.gov.in\)](https://www.planningcommission.gov.in)
- ✦ [EconomicTimes\(http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/planning-commissionrenamed-as-neeti-Aayog/articleshow/45714284.cms\)](http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/planning-commissionrenamed-as-neeti-Aayog/articleshow/45714284.cms)
- ✦ [NITI Aayog, strategy for New India@ 75, November 2018.](https://www.niti.gov.in)
- ✦ [Vijay Jaiswal, "Functions of Planning Commission" \(Planning Machinery in India\) August, 2013](https://www.niti.gov.in)